# Raqamli muhitda o‘smir shaxsining identitet shakllanishi: O‘zbekiston sharoitida psixologik mexanizmlar va unga ta’sir etuvchi omillar

**Mamayusupova Iroda Xamidovna**
Qo‘qon davlat universiteti. Psixologiya kafedrasi dotsenti p.f.n. PhD
irodamamayusupova7777@gmail.com
Tel: (91)1404247

**Annotatsiya:**
Maqolada raqamli muhit (ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, onlayn o‘yinlar, qisqa video platformalari) sharoitida o‘smirlar identitetining shakllanish xususiyatlari O‘zbekiston konteksti misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – raqamli muhitning o‘smir identitetiga ta’sir qiluvchi psixologik mexanizmlarni (ijtimoiy taqqoslash, o‘zini taqdim etish, tengdoshlar tasdig‘i, rolli tajriba) va ularni moderatsiya qiluvchi omillarni (oila, ta’lim muhiti, madaniy-qadriyatli kontekst, raqamli savodxonlik) aniqlashdir. Tadqiqot IMRAD tuzilmasida bayon etilgan bo‘lib, nazariy tahlil hamda so‘rovnoma asosidagi empirik qism uyg‘unlashtirilgan. Muhokamada raqamli muhit identitet izlanishi uchun ham imkoniyat, ham xavf manbai ekani, uning ta’siri esa oilaviy qadriyatlar va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalariga bog‘liq ekani asoslanadi. Maqola oxirida amaliy tavsiyalar beriladi.

**Kalit so‘zlar:** identitet, o‘smirlik, raqamli muhit, ijtimoiy tarmoqlar, o‘zini taqdim etish, ijtimoiy taqqoslash, O‘zbekiston.

## Kirish (Introduction)

O‘smirlik davri shaxs rivojlanishida identitet shakllanishining markaziy bosqichi sifatida qaraladi. E. Eriksonning fikricha, bu yoshdagi asosiy vazifa «men kimman va qayoqqa borayapman» degan savolga nisbatan barqaror javob topish, aks holda identitet diffuziyasi yuzaga kelishi mumkin (Erikson, 1968). J. Marsia esa identitetni ikki o‘lchov – izlanish (eksploratsiya) va majburiyat (kommitment) orqali tavsiflab, identitetning to‘rt maqomini ajratgan: diffuziya, moratoriy, oldindan belgilangan identitet va erishilgan identitet (Marcia, 1966).

XXI asrda o‘smir shaxsining rivojlanish makoni sezilarli o‘zgardi: muloqot, o‘zini namoyon qilish, bilim olish va dam olishning katta qismi raqamli muhitga ko‘chdi. Ijtimoiy tarmoq saytlari foydalanuvchilarga shaxsiy profil yaratish, aloqalarni namoyish etish va boshqalar bilan o‘zaro ta’sirga kirishish imkonini beradi (Boyd & Ellison, 2007). O‘smirlar uchun onlayn muloqot tengdoshlar bilan yaqinlik va o‘zini ifoda etishning muhim vositasiga aylangan (Valkenburg & Peter, 2011). Bu holat identitet izlanishiga yangi imkoniyatlar ochadi, shu bilan birga ijtimoiy taqqoslash, sun’iy «ideal obraz» bosimi va tasdiqqa qaramlik kabi xavflarni ham yuzaga keltiradi.

O‘zbekiston sharoitida bu masala alohida ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, aholining katta qismini yoshlar tashkil etadi va ularning internet hamda mobil

ilovalardan foydalanish darajasi izchil oshib bormoqda. Ikkinchidan, jamiyatda an’anaviy qadriyatlar (oila, mahalla, kattalarga hurmat, jamoaviylik) kuchli saqlanib qolgan bo‘lib, ular global raqamli madaniyat taqdim etadigan individualistik namunalar bilan uchrashmoqda. Natijada o‘smir ikki xil me’yoriy tizim o‘rtasida o‘z identitetini qurishga majbur bo‘ladi. Davlat yoshlar siyosati sohasidagi qonunchilik yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlashni nazarda tutadi, ammo raqamli muhitning psixologik jihatlari kamroq tadqiq etilgan.

Ilmiy adabiyotlarda raqamli muhit va identitet masalasi asosan G‘arb mamlakatlari materialida o‘rganilgan, O‘zbekiston o‘smirlari misolida mexanizmlar va omillarni birgalikda tahlil qiluvchi ishlar esa yetarli emas. Shu bois ushbu tadqiqot quyidagi **maqsadni** qo‘yadi: raqamli muhitda o‘smir identiteti shakllanishining psixologik mexanizmlarini va unga ta’sir etuvchi omillarni O‘zbekiston sharoitida aniqlash.

**Vazifalar:**

1. O‘smir identitetini raqamli muhit bilan bog‘lovchi nazariy yondashuvlarni tahlil qilish.
2. Raqamli muhitdan foydalanish xususiyatlarini (vaqt, platformalar, faoliyat turi) aniqlash.
3. Identitet maqomlari bilan raqamli faollik ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni baholash.
4. Moderatsiyalovchi omillarni (oila muhiti, raqamli savodxonlik, madaniy qadriyatlar) aniqlash.

**Gipotezalar:**

- H1: Ijtimoiy tarmoqlardagi faollik va ijtimoiy taqqoslash darajasi yuqori bo‘lgan o‘smirlarda identitet diffuziyasi ko‘rsatkichlari yuqoriroq bo‘ladi.
- H2: Raqamli muhitda o‘zini ongli va izchil taqdim etish identitet izlanishi (eksploratsiya) bilan ijobiy bog‘liq.
- H3: Oilaviy qo‘llab-quvvatlash va raqamli savodxonlik raqamli faollikning identitetga salbiy ta’sirini kamaytiradi.

Usullar (Methods)

**Tadqiqot dizayni.** Tadqiqot ko‘ndalang (kesma) dizaynda, miqdoriy so‘rovnoma va nazariy tahlil uyg‘unligida olib borildi.

**Tanlanma.** Tadqiqotda [N] nafar 13–17 yoshli o‘smir (o‘g‘il bolalar – [n], qizlar – [n]) ishtirok etdi. Respondentlar [shahar va qishloq maktablari, viloyatlar] bo‘yicha qatlamli tasodifiy usulda tanlandi. Ishtirok etish ixtiyoriy bo‘lib, ota-onalardan va o‘smirlarning o‘zlaridan xabardor rozilik olindi; ma’lumotlar anonim qayta ishlandi.

**Metodikalar.**

- Identitet maqomlarini aniqlash uchun Marsia yondashuviga asoslangan va o‘smirlar uchun moslashtirilgan metodika (masalan, EOM-EIS yoki shunga o‘xshash o‘zbek tiliga adaptatsiya qilingan variant) [aniq metodikani ko‘rsating].
- Raqamli faollikni baholash uchun muallif tomonidan ishlab chiqilgan so‘rovnoma: kunlik ekran vaqti, asosiy platformalar, faoliyat turi (kuzatish, kontent yaratish, muloqot), o‘zini taqdim etish uslubi.

- Ijtimoiy taqqoslash darajasini o‘lchash uchun [mos shkala, masalan, Ijtimoiy taqqoslash yo‘nalishi shkalasi] .
- Oilaviy qo‘llab-quvvatlash va raqamli savodxonlikni baholash uchun [mos shkalalar].

Barcha shkalalarning ishonchlilik ko‘rsatkichi (Kronbax alfa) hisoblandi.

**Statistik qayta ishlash.** Ma’lumotlar [SPSS / R / Jamovi] dasturida qayta ishlandi. Tavsifiy statistika, Pirson yoki Spirmen korrelyatsiyasi, guruhlar o‘rtasidagi farqlar uchun t-mezon yoki Mann–Uitni mezoni, moderatsiya ta’sirini baholash uchun ko‘p o‘lchovli regressiya tahlili qo‘llanildi. Statistik ahamiyatlilik darajasi $p < 0,05$ deb qabul qilindi.

Natijalar (Results)

> ***Muallifga eslatma:*** *quyidagi qism empirik ma’lumotlaringiz bilan to‘ldirilishi kerak. Men haqiqiy tadqiqot natijalarini o‘ylab topa olmayman, shuning uchun raqamlar o‘rniga shablon qoldirildi. Ma’lumotlaringizni yuborsangiz, ushbu bo‘limni o‘zim tahlil qilib yozib beraman.*

**3.1. Raqamli faollikning tavsifi.** Respondentlarning **[]% i kuniga [3]** soatdan ko‘proq vaqtini onlayn muhitda o‘tkazadi. Eng ko‘p ishlatiladigan platformalar: [1**], [2**], [3**]. Faoliyat turlari bo‘yicha: kuzatish – [35**]%, muloqot – [28**]%, kontent yaratish – [18**]%.

**3.2. Identitet maqomlarining taqsimoti.**

| Identitet maqomi | Umumiy (%) | O‘g‘il bolalar (%) | Qizlar (%) |
|---|---|---|---|
| Diffuziya | [12%] | [15%] | [9%] |
| Moratoriy | [38%] | [42%] | [34%] |
| Oldindan belgilangan | [50%] | [43%] | [57%] |
| Erishilgan | [62%] | [58%] | [67%] |

3. Korrelyatsion tahlil

Rasmda keltirilgan natijalarga ko‘ra, ijtimoiy taqqoslash darajasi bilan identitet diffuziyasi o‘rtasida musbat korrelyatsion bog‘liqlik mavjud ($r=0,38;\ p=0,03$). Bu ko‘rsatkichlar ijtimoiy taqqoslash darajasi ortishi bilan shaxs identitetining noaniqligi ham ortib borishi mumkinligini anglatadi. Psixologik jihatdan, shaxs o‘zini boshqalar bilan tez-tez taqqoslaganda, o‘z qadriyatlari, maqsadlari va hayotiy yo‘nalishlarini belgilashda qiyinchiliklarga duch kelishi ehtimoli mavjud. Biroq korrelyatsion bog‘liqlik sabab-oqibat munosabatini isbotlamaydi.

Moratoriy bilan o‘zini anglash o‘rtasida manfiy korrelyatsiya qayd etilgan ($r=-0,38;\ p=0,03$). Agar o‘zini anglash ko‘rsatkichining yuqoriligi shaxsning o‘z xususiyatlari, qadriyatlari va maqsadlarini aniqroq anglashini ifodalasa, ushbu natija moratoriy holati kuchayishi bilan o‘zini anglash ko‘rsatkichi pasayishi mumkinligini ko‘rsatadi. Moratoriy identitetni izlash va muqobil imkoniyatlarni o‘rganish davri ekanligini hisobga olganda, bunday bog‘liqlikni shaxsning o‘z hayotiy pozitsiyasini hali to‘liq belgilab olmaganligi bilan izohlash mumkin. Biroq ushbu talqin qo‘llanilgan metodikaning mazmuni va shkala yo‘nalishiga bog‘liq.

O‘zini ongli taqdim etish bilan eksploratsiya o‘rtasida musbat korrelyatsiya aniqlangan ($r=0,46;\ p=0,001$). Bu natija shaxsning raqamli muhitda o‘zini qanday namoyon etishini anglab boshqarishi uning turli qadriyatlar, ijtimoiy rollar

va hayotiy imkoniyatlarni o‘rganishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda o‘z obrazini shakllantirish jarayonida shaxs o‘z qiziqishlari, ijtimoiy rollari va shaxsiy maqsadlarini qayta ko‘rib chiqishi mumkin.

3.4. Moderatsiya tahlili

Moderatsiya tahlili oilaviy qo‘llab-quvvatlash va raqamli savodxonlikning o‘rganilayotgan psixologik munosabatlarga ta’sirini baholashga qaratilgan. Ushbu tahlilda oilaviy qo‘llab-quvvatlash shaxsning raqamli muhitda o‘zini anglashi va identitetini shakllantirishi bilan bog‘liq munosabatlarni kuchaytiruvchi yoki susaytiruvchi omil sifatida qaralishi mumkin. Raqamli savodxonlik esa ijtimoiy tarmoqlardagi axborotni tanqidiy baholash, o‘zini taqdim etish va boshqalar bilan taqqoslash jarayonlarini ongli ravishda boshqarish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Biroq moderatsion ta’sir mavjudligini ilmiy jihatdan tasdiqlash uchun regressiya modelida o‘zaro ta’sir hadini (masalan, ijtimoiy taqqoslash × raqamli savodxonlik) tekshirish zarur. Rasmda regressiya koeffitsiyenti (\(\beta\)) va uning statistik ahamiyati

(\(p\)) uchun aniq qiymatlar berilmaganligi sababli, oilaviy qo‘llab-quvvatlash va raqamli savodxonlikning moderator sifatidagi ta’siri haqida qat’iy xulosa chiqarib bo‘lmaydi.

Shahar va qishloq o‘smirlari o‘rtasidagi farqlarni aniqlash uchun har ikki guruhning ko‘rsatkichlari, tanlanma hajmi va statistik taqqoslash natijalari talab etiladi. Agar farqlar statistik jihatdan ahamiyatli bo‘lsa, ular raqamli resurslardan foydalanish imkoniyatlari, oilaviy nazorat, ijtimoiy muhit va tengdoshlar bilan muloqot xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Biroq ushbu omillar alohida o‘lchanmagan bo‘lsa, ularni aniqlangan farqlarning isbotlangan sababi sifatida ko‘rsatish mumkin emas.

Mexanizmlar. Nazariy tahlil raqamli muhitda identitet shakllanishining kamida to‘rt asosiy psixologik mexanizmini ajratish imkonini beradi.

Birinchisi – o‘zini taqdim etish. Profil, fotosurat, hikoya va postlar o‘smirga turli «men» obrazlarini sinab ko‘rish imkonini beradi. Bu Erikson aytgan psixologik moratoriyning raqamli shakli sifatida identitet izlanishini qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Biroq obraz haqiqiy «men»dan ajralib ketsa, ichki ziddiyat kuchayadi.

Ikkinchisi – ijtimoiy taqqoslash. Ijtimoiy tarmoqlarda boshqalarning tanlab ko‘rsatilgan, «sayqallangan» hayoti bilan o‘zini solishtirish o‘z-o‘zini baholashni pasaytirishi va identitet barqarorligiga putur yetkazishi mumkin.

Uchinchisi – tengdoshlar tasdig‘i. Layk, izoh va obunachilar soni ijtimoiy qabul qilinishning ko‘rinadigan belgisiga aylanadi. O‘smir identiteti ichki mezonlarga emas, tashqi baholashga tayanib qolsa, «oldindan belgilangan» yoki diffuz identitet xavfi ortadi.

To‘rtinchisi – virtual hamjamiyatlarga mansublik. Qiziqishlar bo‘yicha guruhlar, onlayn o‘yin jamoalari va ijodiy hamjamiyatlar mansublik hissini beradi. Ayniqsa o‘z muhitida qiziqishlari uchun joy topa olmagan o‘smirlar uchun bu muhim resurs bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston konteksti omillari. Oila va mahalla institutlari o‘smir identitetining asosiy ijtimoiy tayanchi bo‘lib qolmoqda. Bu omil ikki tomonlama

ishlashi mumkin: bir tomondan, ishonchli oilaviy muhit raqamli xavflardan himoya qiluvchi omil vazifasini bajaradi; ikkinchi tomondan, o‘smir va ota-ona o‘rtasidagi raqamli madaniyat farqi (avlodlar tafovuti) nazorat va yashirinlik dinamikasini keltirib chiqarib, ochiq muloqotni susaytirishi mumkin. Shuningdek, milliy va diniy qadriyatlar bilan global onlayn trendlar o‘rtasidagi farq o‘smirda «ikki madaniyat» identitetini, ayrim hollarda esa ichki ziddiyatni yuzaga keltiradi. Til omili ham muhim: o‘zbek, rus va ingliz tilidagi kontent oqimi madaniy o‘zlikni anglashga turlicha ta’sir qiladi. Bundan tashqari, shahar va qishloq hududlarida internet imkoniyatlari hamda raqamli savodxonlik darajasi bir xil emas.

Natijalarni talqin qilish. [Natijalaringiz asosida: H1, H2 va H3 gipotezalari tasdiqlandimi yoki rad etildimi, qaysi natijalar kutilmagan bo‘ldi, ular boshqa tadqiqotlar bilan qanday mos keladi yoki farq qiladi.]

Tadqiqotning cheklovlari. Ko‘ndalang dizayn sabab-oqibat munosabatlari haqida xulosa chiqarishga imkon bermaydi. Ma’lumotlar o‘z-o‘zini baholash (self-report) asosida to‘plangani sababli ijtimoiy kutilgan javoblar ta’siri ehtimoli bor. Tanlanma [hududlar] bilan cheklangan va butun O‘zbekiston o‘smirlariga umumlashtirilishi ehtiyotkorlikni talab qiladi. Kelgusida uzunasiga (longitudinal) tadqiqotlar va sifat usullari (chuqur intervyu, fokus-guruh) bilan to‘ldirish maqsadga muvofiq.

5. Xulosa

Raqamli muhit o‘smir identitetining shakllanishida muhim ijtimoiy-psixologik makonga aylangan. Uning ta’siri bir yoqlama emas: o‘zini taqdim etish va hamjamiyatlarga mansublik identitet izlanishini boyitishi, ijtimoiy taqqoslash va tashqi tasdiqqa qaramlik esa uni zaiflashtirishi mumkin. O‘zbekiston sharoitida bu jarayonning yo‘nalishini oilaviy qo‘llab-quvvatlash, ta’lim muhiti, madaniy-qadriyatli kontekst va raqamli savodxonlik belgilaydi. Shu sababli psixologik-pedagogik amaliyotda o‘smirni raqamli muhitdan ajratish emas, balki unda ongli, tanqidiy va barqaror identitet shakllantirishga yordam berish strategiyasi samaraliroq hisoblanadi.

Amaliy tavsiyalar.

Maktab psixologlari faoliyatiga raqamli identitet va onlayn xulq-atvor mavzularini kiritish.

Ota-onalar uchun nazoratga emas, ochiq muloqotga asoslangan raqamli tarbiya bo‘yicha maslahat dasturlari tashkil etish.

Raqamli savodxonlikka tanqidiy fikrlash, kontentni baholash va o‘zini taqdim etish madaniyatini kiritish.

O‘smirlar uchun xavfsiz, ijodiy va o‘zbek tilidagi sifatli raqamli kontentni qo‘llab-quvvatlash.

Adabiyotlar

1. Boyd, D. M., & Ellison, N. B. (2007). Social network sites: Definition, history, and scholarship. Journal of Computer-Mediated Communication, 13(1), 210–230.

2. Erikson, E. H. (1968). Identity: Youth and Crisis. New York: W. W. Norton.

3. Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. Journal of Personality and Social Psychology, 3(5), 551–558.